

Педагогические науки

**ÁDEBIYAT SABAQLARINDA OQÍVSHÍLARDÍŃ DÓRETIWSHILIK
KOMPETENCIYASÍN RAWAJLANDÍRÍW**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6590362>

Юсупов Конысбай Абылович

Қарақалпақ мәмлекетлик университети,
педагогика илимлериниң докторы , профессор
Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан республикасы

Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde ádebiyat sabaqlarında oqıwshılardıń awızeki hám jazba sóylew mádeniyatın rawajlandırıw eń áhmiyetli metodikalıq máselelerdiń biri. Sonlıqtan ádebiy materiallardı oqıtıw barısında oqıwshılardıń awızeki sóylew mádeniyatın rawajlandırıwdıń ózine tán ózgeshelikleri bar. Bul metodikalıq másele boyınsha Xusanbaeva [1], K.A.Yusupov [2,3,4,5. h.t.] hám basqalar ilimiy metodikalıq pikirler bildirdi.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde, kásip óner kolledji hám akademiyalıq liceylerde oqıtılatuǵın qaraqalpaq ádebiyatı sabaǵın oqıtıw barısında oqıwshılardıń awızeki sóylew hám jazba tilin rawajlandırıw eki túrli másele emes, olar bir-biri menen baylanısp izbe-iz úyrenilip barıladı. Solay etip awızeki sóylew tili hám jazba tildiń rawajlanıwına tiykar saladı.

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası boyınsha oqıwshılardıń jazba tilin rawajlandırıw boyınsha metodikalıq izertlew jumısları az. Bul máselege baylanıslı qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası boyınsha biraz pikirler ayılǵan. Usı kózqarastan ayırım metodistlerdiń pikirlerin hám metodikalıq qollanbaların bassılıqqa alıp oqıwshılardıń awızeki sóylew hám jazba tilin rawajlandırıw boyınsha metodikalıq kórsetpeler beremiz. Metodist alım S.Dolimov: «Oqıwshılardıń awızeki hám sóz mádeniyatın ósiriw ádebiy oqıw sabaqlarınıń tiykarǵı máselelerinen esaplanadı», - dep bahalı pikirin bildirgen. Ol óz miynetinde oqıwshılardıń jazba sóylew mádeniyatın rawajlandırıwda bayan hám jazba jumıslardıń áhmiyeti haqqında metodikalıq pikirlerin aytıp ótken. Bul pikirlerdi tolıqtırıp, belgili metodist alım Á.Paxratdinov qaraqalpaq ádebiyatında oqıwshılardıń jazba sóz mádeniyatın ósiriw máselesine bılayınsha pikirin bildiredi: «Birinchiden, qaraqalpaq mekteplerinde ádebiyattaǵı qosıq, gúrrińlik shıǵarmalardıń mazmunın hám baǵıtın úyrenip barıw, oǵan jobalar dúzdiriw hám qayta aytıp beriwge úyretiwler jatadı. Ekinshiden, qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha kórkem shıǵarmalardı tallaw hám olarǵa baha beriw, sorawlarǵa juwap beriw hám bahalaw máseleleri de jatadı. Biraq mekteplerde oqıwshılardıń jazba sóz mádeniyatın ósiriw qaraqalpaq ádebiyatınıń materialların

úyreniw menen ǵana tamam bolmaydı». Alımnıń bul pikiri oqıwshılardıń jazba sóz mádeniyatın rawajlandırıwına baylanıslı ayılǵan orınlı pikir esaplanadı. Usı mazmundaǵı pikirler Q.Yuldoshev, B.Tuxliev, Q.Xusanboevalardıń miynetlerinde ayılıp ótıledi.

Oqıwshılardıń jazba hám awızeki sóz mádeniyatın rawajlandırıw ushın qollanatuǵın jumıs túrleri bar. Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde, kásip óner kolledji hám akademiyalıq liceylerde jazba jumıs túrleri keń qollanıla baslaydı. Bularda bayan jumısı hám oqıwshılardıń óz betinshe shıǵarma jumısları ótkerilip barıladı. Oqıwshılar óz oyın durıs aytıp hám sawatlı jazıp beriwinde mektepte oqıtılatuǵın ádebiyat sabaǵınıń atqaratuǵın xızmeti úlken. Onda sózlik jumısı, teksttiń mazmunı menen tanısıw, obrazlarǵa pikir bildiriw, sorawlarǵa juwap beriw usaǵan máseleler menen tanısıp baradı.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde, kásip óner kolledji hám akademiyalıq liceylerde oqıtılatuǵın ádebiyat sabaǵı barısında oqıwshılar jazıwshı-shayırlardıń ómirbayanı, olardıń kórkem shıǵarmaları menen tanısıp qoymastan, usı tanısqa shıǵarmaların qalay ózlestirip alǵanlıǵın bahalaw maqsetinde jazba jumıslardıń túrleri de ótkeriledi. Bul jazba jumıslar klasta da hám klastan tis óz betinshe oqıp úyrengen kórkem shıǵarmasın qanday dárejede ózlestirip alǵanlıǵın anıqlaydı. Oqıwshılar sabaq barısında kórkem shıǵarmalardıń ózine tán belgileri menen tanısıp baradı. Oqıwshılardıń jas ózgesheligin esapqa ala otırıp, xalıq awızeki dóretpeleriniń eń jaqsı úlgilerin oqıp úyreniwge kóbirek orın berilgen. Bul oqıwshılardıń óz tájiriyesinde sózlerden orınlı qollana biliwine paydalı tásirin tiygizedi.

Ádebiyat páninen oqıtıwshı oqıwshılardıń sabaq barısında hám klastan tis óz betinshe oqıp úyrengen materialların qanday dárejede ózlestirgenin anıqlaydı. Shıǵarma oqıwshılardıń jazba sawatlılıǵın, sóylew mádeniyatın jetilistirip baradı.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde, kásip óner kolledji hám akademiyalıq liceylerde shıǵarma jumısı – bul ádebiy materiallar, ádebiy dóretywshilik hám erkin temalarda ótkeriledi. Bul úsh túriniń qálegen birewi boyınsha oqıwshılar shıǵarma jazıwı múmkin. Shıǵarmanı ótkeriwdiń metodikası boyınsha pikirler kópshilik metodistler tárepinen ayıladı. Shıǵarma jumısınıń teması muǵallım tárepinen úyrenilip shıǵadı. Tárbiyalıq áhmiyeti bar oqıp atırǵan klasta hám tómengi klasta ótilgen materiallar tańlap alınadı.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde, kásip óner kolledji hám akademiyalıq liceylerde ótilgen ádebiy materiallar boyınsha tómendegi temalardı tańlap alıw maqsetke muwapıq boladı. «Folklor-bul xalıqtıń ruwxıy baylıǵı», «Naqıl-maqallarda adamgershilik qásiyetlerdiń súwretleniwi», «Ertekler xalıq turmısınıń aynası», «Dástanlar-xalıqtıń tariyxı», «"Alpamıs" dástanında doslıq hám adamgershiliktiń súwretleniwi», «Orxon-Enisey hám onıń túrk tilles xalıqlar tariyxında tutqan ornı», «Axmet Yugnakiydiń «Haqıyqatlar sıylıǵı» shıǵarmasında ádillik hám haqıyqatlıqtıń

«jırlanıwı», «Jiyen jırawdıń shıǵarmalarında tariyxıy shinlıqtıń súwretleniwı», «Kúnxoja shıǵarmalarında ádillik, tuwılǵan el teması», «Ájiniyaz shayırdıń lirikasında hayal-qızlar teması», «A.Muwsaevtıń lirikasında adamgershilik máselelerdiń súwretleniwı» hám taǵı basqa temalar beriledi. Bul temalardı jazba jumıs retinde paydalanıw oqıwshılardıń ádebiyatqa bolǵan qızıǵıwshılıǵı artadı, olardıń jazba sóylew mádeniyatınıń rawajlanıwına tiykar boladı.

Jazba jumıs jazıw barısında oqıwshılardıń aldında eki másele turadı. Birinshiden, olardıń shıǵarma jumısınıń mazmunına itibar qaratıladı, ekinshiden, shıǵarma jumısınıń sawatlıǵına dıqqat beriledi. Hár bir oqıwshı bul eki máselege mudamı kewil bólip, óz betinshe pikirlew qábiletin rawajlandırıw baradı. Bunday ádebiy materiallar ótkeriletuǵın jazba jumısta oqıwshılardıń oy-órisi, pikirlew qábileti, jazba sóz mádeniyatı jetilisip baradı.

Oqıwshılardıń bayan jazıw jumısları da belgili bir tártipte alıp barıladı. Bayan jumıslarınıń tekst mazmunı qızıq, logikalıq oylawda oqıwshılardı jalıqtırmaytuǵın qısqa jıynaqlı túrde bolıp, kólemi onsha úlken bolmaǵan jay gáplerden quralǵan materiallardan alınadı. Bayannıń usı túri saqlanıw, bayan ushın alıńǵan material burınǵıǵa qaraǵanda keń kólemde alıp barıladı. Bayan ushın bir pútin shıǵarmanıń yamasa úzindiniń syujeti yaki ayırıqsha belgili bir jazıwshınıń ómirbayanına tiyisli material alınıwı múmkin. Hár bir klasta ótkeriletuǵın bayan jumıslarınıń metodikalıq tárepleri bir-birine ádewir jaqın bolıp keledi. Dáslep tekst boyınsha jáne bir márte túsinik berip ótedi. Ayırım oqıwshılar tárepinen sorawlar berilse sorawına juwap qaytarıladı. Bir yaki eki oqıwshı bayan jumısınıń mazmunı boyınsha sóylep bergeni durıs. Bayan jazıw ushın tolıq múmkinshilik jaratıladı. Solay etip oqıwshılardıń jazba jumısları klaslarına qaray izbe-iz ańsattan qıyınǵa qaray alıp barıladı. Jazba jumıslardı ótkeriw aldınan sol temaǵa tiyisli awızsha tapsırmalar ótkerilip barılıwı kerek. Oqıwshılar muǵallimniń basshılıǵı menen aldın-ala dúzilgen joba boyınsha ayırım qaharmanlarǵa jay hám jazba salıstırmalı minezlemeler jazıwǵa úyrenedi. Al, bunnan joqarı klaslarǵa ayılǵan túrlerden basqa bir ádebiy shıǵarmalardı jazdırıw qolǵa alındı.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde, kásip óner kolledji hám akademiyalıq liceylerde jazba jumıslardı yaǵnıy bayan hám shıǵarmalardı ótkeriw arqalı oqıwshılardıń ana tili hám ádebiyat boyınsha baǵdarlama materialların qanshama ózlestirip atırǵanın, olardıń jazba sóz mádeniyatınıń ólshemlerin anıqlaw múmkin.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde, kásip óner kolledji hám akademiyalıq liceylerde ádebiyat sabaqlarında sózlik dápterler menen islesiw, kórkem shıǵarmalar boyınsha túsinigin jazba túrde pikirlew qábiletin rawajlandırıw eń áhmiyetli metodikalıq máselelerden esaplanadı. Oqıwshılardıń awızeki hám jazba jumıslardıń tiykarǵı túrleri boyınsha hár bir klastaǵı ózgesheliklerine toqtap óteyik.

Oqıwshılar qosıqlardı hám prozalıq shıǵarmalardı kórkemlep oqıp úyreniw, ertekler menen gúrrińlerdiń syujetlerin yadnan aytıp beriw, oqıǵan shıǵarmalarınıń mazmunı boyınsha óz betinshe joba dúzip, olardıń mazmunın jazıw, kórkem shıǵarmalarda kórkemlew qurallarınan paydalanıw ózgesheliklerine itibar beriw, úyrenilip atırǵan shıǵarmalarǵa pikir bildiriw, bul boyınsha bayan jazıw, onıń qaharmanı haqqında gúrriń etiw sıyaqlı bilim kónlikpelerdi iyelep, ózleriniń awızsha hám jazba sóz mádeniyatın bayıtıp hám rawajlandırıw, til baylıǵın jetilistirip baradı.

Oqıwshılar berilgen kórkem shıǵarmalardı, xrestomatiya-sabaqlıqtaǵı tekstlerdi dawıslap tez oqıw, yadlaw ushın berilgen kórkem shıǵarmalardı yamasa olardan alınǵan úzindilerdi tásirli oqıw, kishi epikalıq shıǵarmanıń keń hám qısqa túrde mazmunın sóylep beriw, oqıwshınıń awızsha hám jazba túrde bildirgen óz pikiriniń ápiwayı jobasın dúziw, sorawlarǵa tolıq juwap beriw, ádebiy qaharman boyınsha gúrriń qurastırıw sıyaqlı jazba hám awızsha jumıslardıń túrlerin úyrenip baradı.

Mektep oqıwshıları qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha materiallardı tematikalıq tártipte úyrenip baradı. Olardıń awızsha hám jazba jumıs boyınsha sóz mádeniyatın rawajlandırıwda metodikalıq máseleler esapqa alınıp barıladı. Olar kórkem shıǵarmalardı hám berilgen tekstlerdi dawıslap tez oqıw, yadlaw ushın alınǵan kórkem shıǵarmalardı hám olardan alınǵan úzindiniń jobasın dúziw, kishi kólemdegi epikalıq shıǵarmanıń mazmunın qısqa hám tolıq túrde sóylep beriw, úyrenilgen shıǵarma boyınsha awızsha hám jazba túrde pikir aytıw (bayan, shıǵarma), berilgen sorawlarǵa juwap qaytarıw, shıǵarmanıń qaharmanlarına minezleme beriw sıyaqlı jumıs túrlerin ózlestire biliwi tiyis.

Oqıwshılar sabaqlıqta berilgen tekstlerdi grammatikanıń talabına ılayıqlı dawıslap tez oqıw, kórkem shıǵarmalardan alınǵan úzindilerdi yamasa yadlanǵan shıǵarmalardı tásirli oqıw, kishi kólemdegi shıǵarma boyınsha joba dúziw, kishi shıǵarmalar yaki olardan alınǵan úzindilerdi awızsha hám jazba túrde pikir bildiriw, sorawlarǵa keń túrde juwap beriw, shıǵarma qaharmanlarına minezleme beriw sıyaqlı jumıs túrlerin ámelge asırıw kerek.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde, kásip óner kolledji hám akademiyalıq liceylerde kórkem hám ádebiy publicistikalıq tekstlerdi dawıslap tez oqıw kerek. Sonday-aq kórkem shıǵarmalardı hám olardan alınǵan úzindilerdi, yadlanǵan tekstlerdi tásirli oqıw kerek. Bulardan basqa oqıwshılar tárepinen awızsha hám jazba túrde bildirilgen jeke óz pikiriniń ápiwayı hám qospalı jobaları dúzilip barıladı. Olar jazba sóz mádeniyatın rawajlandırıw maqsetinde epikalıq shıǵarmalardan úzindilerdi, yadlanǵan tekstlerdi jazba túrde bayanlap beriw, úyrenilip atırǵan shıǵarma boyınsha pikirdi awızsha bayanlaw, shıǵarma jazıw, dóretpelerdegi jeke obrazlarǵa minezleme jaza alıwı kerek.

Kásip óner kolledji hám akademiyalıq liceylerde oqıwshılar óz betinshe oqıǵan ádebiy shıǵarmanı, kórgen kórkem kinofilm, saxnalıq shıǵarma, súwret, radio, tele esittiriw

haqqında qısqasha jazba túrde pikir aytıw, ilimiy-publicistikalıq hám ádebiy kritikalıq maqalalardan konspekt alıw yamasa joba dúziw, kerekli sánelerden paydalanılıp, ádebiy temağa bayanlama hám referat tayarlaw sıyaqlı jumıs túrlerin ámelge asırıp baradı. Degen menen oqıwshılardıń jazba sóylew mádeniyatın rawajlandırıwda sózlik dápterlerdiń áhmiyeti haqqında elege shekem metodikalıq izertlew jumısı bolǵanı joq. Sonlıqtan ádebiyat sabaqlarında sózlik jumıslardı júrgiziwdiń usıllarına dıqqat awdarılǵanı jaqsı.

Ádebiyatshı muǵallimler sabaq barısında temalar boyınsha qıyın hám túsiniksiz sózlerdi taxtaǵa jazıp kórsetedi. Oqıtıwshılar bul usıldı kásip óner kolledji hám akademiyalıq liceylerde kóbirek paydalanadı. Sebebi, bul klaslarda ótilgen temalar boyınsha túsiniksiz terminler, sóz dizbekleri, obrazlı sózler ushırasa baslaydı. Máselen, naqıl-maqallar, frazeologiyalıq sózler, kórkemlew qurallar, qosıq qatarlarındaǵı obrazlı sózler, arab-parsı tillerinen kirgen sózlerdiń mánilerin jazdırıw kerek.

Oqıwshınıń sóz baylıǵın qansha rawajlandırıw zárúr bolsa, oqıtıwshı bul máselege ayrıqsha dıqqatlı bóliwı shárt. Sol arqalı oqıwshı pikirin mánili, túsinikli, kórkem etip bere aladı. Sonlıqtan ádebiyat sabaǵındaǵı baslı wazıypalardıń biri oqıwshını oqıwǵa qızıqtırıp oqıtıw, bilim beriw menen birge, onıń tilin, sóz baylıǵın rawajlandırıp barıw. Bul ushın olardıń aldında mınaday wazıypalar turadı. Birinshiden, ádebiyat sabaǵında oqıwshılardıń jas ózgeshelikleri, bilim hám kónlikpeleri esapqa alınıp, olardıń sóz baylıǵın belgili dárejede talapqa juwap bererliktey etip bayıtıw hám paydalanıw uqıbın rawajlandırıw kerek. Ekinshiden, ádebiyat sabaǵında ótilgen materiallardıń ishinen sózlerdi mánisine sáykes kerekli ornında ǵana qollanıw uqıbın hár tárepleme ósirip barıw tiyis. Úshinshiden, baǵdarlamadaǵı berilgen materiallar tiykarında ádebiy tilimizge kirmeytuǵın, biraq oqıwshılardıń tilinde ushırasıp turatuǵın dialekt sóylewge jatatuǵın sózlerden, mánisi joq sózlerden paydalanıwdı qadaǵan etiw, ádebiy tilde jazba sóylew mádeniyatın rawajlandırıw kerek.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Хусанбоева Қ., Ниёзметова Р. Методика преподавания литературы. –Т.: Баркамал файз мадиа, 2018. – стр. 352
2. Юсупов К.А. Методика преподавания каракалпакской литературы. – Ташкент: Сано-стандарт, 2018. – Стр.336.
3. Юсупов К.А. Методика преподавания каракалпакской литературы в академических лицеях. (монография). – Нукус: Каракалпакстан, 2019. – Стр. 112
4. Yusupov K.A. Scientific and theoretical foundations of teaching Karakalpak literature at academic lyceums // Journal of Critical Reviews. (ISSN 2394-5125). – Vol 7, Issue 7, 2020. №1.-P.P.349-354. (<https://www.scopus.com/sourceid/21100920227>.)

5. Yusupov K.A. Methods of teaching literary material at academic lyceums according to the program // *Academicia. An International Multidisciplinary Research Journal (India)*. (ISSN: 2249-7137). – Vol. 10 Issue 5, 2020. – P.P. 1628-1634 (Impact Factor: SJIF 2020= 7,13).
6. Yusupov K.A. Curricula for teaching karakalpak literature. // *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal* <https://saarij.com>. Academicia ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 5, May 2021, Стр. 1069-1074. Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492, 10.5958/2249-7137.2021.01525.1
7. Yusupov K.A. Scientific and methodological problems of studying karakalpak literature. // *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)* <https://www.tarj.in>. ISSN: 2278-4853 Vol 10, Issue 5, May, 2021. Стр. 585-590. Impact Factor: SJIF 2021 = 7.699. 10.5958/2278-4853.2021.00451.1
8. Yusupov K.A., Seytjanov J.E. Problems of artistic psychologism in Karakalpak prose. *Philosophical Readings XIII.4 (2021)*, pp.2054-2060.2054 10.5281/zenodo.5584439. Info@philosophicalreadings.org
9. Юсупов К.А. Научно-методических основы преподавания каракалпакской литературы. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science* p-ISSN: 2308-4944 (print) e- ISSN:2409-0085 (online) Year: 2021 Issue: 11. Pp. 362-371. <http://T.Science.org>.
10. Yusupov K.A. Teaching students the methods of artistic depiction in Karakalpak prose. // *Journal of Hunan University (Natural Sciences)*. Vol. 49. No. 04. April 2022. Page - 590-603. <https://johuns.net/index.php/abstract/361.html>
11. Yusupov K.A. Learning Discussing the Epic Novels. // *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*. Volume 7 I March 2022. Page - 26-30. ISSN: 2795-739X. www.geniusjournals.org.
(<https://geniusjournals.org/index.php/eilat/issue/view/74>)
12. Юсупов К.А. Обучение основам письменной речи учащихся. // «PEDAGOGS» international research journal. Volume-7, Issue-1, April-2022. – Стр. 176-181. www.pedagoglar.uz.
13. Yusupov K.A. Theoretical foundations of teaching Karakalpak literature // *GALAXY international interdisciplinary research journal (GIIRJ)*. ISSN (E): 2347-6915. Vol. 10, Issue 5. May, (2022). PP. – 210-216.